

فصلنامه مطالعات دفاعی استراتژیک

سال شانزدهم، شماره ۷۱، بهار ۱۳۹۷

مقاله هشتم، از صفحه ۱۶۹-۱۹۲

تحلیل گفتمان ولایت فقیه در اداره امور نظام سلامت

مرضیه وحید دستجردی^۱، سیدرضا مجدزاده^۲، افشار امیری^۳، علیرضا غدیانی قراقانی^۴، سید عبدالله عمادی^۵

دریافت مقاله: ۹۶/۴/۲۹

پذیرش مقاله: ۹۶/۶/۲۸

چکیده

حوزه سلامت همواره به عنوان یکی از اساسی ترین موضوعات غالب در تمامی کشورهای دنیا مطرح می باشد. چراکه این حوزه نقش به سزایی در رابطه با توسعه پایدار کشورها ایفا می نماید. همین امر باعث شده است تا متصدیان سیاست گذاری کلان راهبردی کشور نسبت به بخش نظام سلامت کشور توجه ویژه ای را اعمال نمایند. هدف اصلی این مقاله تبیین گفتمان ولایت فقیه در اداره امور نظام سلامت است. در این مقاله با فن تحلیل محتوا و گفتمان؛ بیانات و آثار حضرت امام (علیه السلام) و حضرت امام خامنه ای (مد ظله العالی) نشان داده شده است که مفهوم کانونی در گفتمان ولایت فقیه در حوزه اداره امور نظام سلامت، «اداره امور نظام سلامت بر اساس سلامت و رفاه مردم» است. گفتمان ولایت فقیه واجد ضدیت ها، چالش ها و گفتمان های رقیب هم هست. برای تحلیل محتوا از نرم افزارهای متن کاو اطلس تی و مکس کیو دی ای و نرم افزارهای تجمیع کننده آثار امام (علیه السلام)، امام خامنه ای (مد ظله العالی) استفاده و تحلیل گفتمان هم به روش لاکلا- موفه تدوین و ارائه گردیده است. مقایسه آثار ولایت فقیه در موضوع اداره امور نظام سلامت کشور در طول پس از انقلاب تاکنون نشان می دهد که به اقتضای ظرفیت زمانه؛ نگاه هردو بزرگوار به جایگاه بخش نظام سلامت مردم چه از منظر امنیت اجتماعی و مدیریتی یکسان مورد توجه بوده است. و هردو بزرگوار با دیدگاهی مدیرانه این حوزه را دنبال و به مسئولین امر گوشزد کرده اند.

واژگان کلیدی: گفتمان ولایت فقیه، نظام سلامت، اداره امور نظام سلامت، رفاه مردم

۱- استاد جراحی زنان و زایمان و نازایی دانشگاه علوم پزشکی تهران

۲- استاد اپیدمیومتری دانشگاه علوم پزشکی تهران

۳- استادیار فوق تخصصی روانشناسی جنگ دانشگاه عالی دفاع ملی

۴- دانشجوی دکتری مدیریت راهبردی پدافند غیرعامل دانشگاه عالی دفاع ملی (نویسنده مسئول)

drghadyani@yahoo.com

۵- کارشناس ارشد مدیریت صنعتی دانشگاه امام حسین (علیه السلام)

مقدمه

در دنیای پیچیده امروزی با افزایش سطح امکانات و فن آوری و امید به زندگی و با افزایش روزافزون جمعیت جهان و ارتقای سطوح تقاضاهای فردی و اجتماعی ساکنین روی زمین، می‌طلبد که مدیران راهبردی در سطوح کلان ملی، منطقه‌ای و جهانی نگاه‌هایی ژرف و استراتژیک را در نظام سلامت، سرلوحه برنامه‌ها و سیاست‌گذاری‌های خود قرار دهند. (شورای عالی انقلاب فرهنگی کمیته تخصصی سلامت و علوم زیستی، ۱۳۸۹، ص ۴). سلامت، سرمایه ارزشمندی است که حفظ و ارتقای آن باید جزو مهم‌ترین تلاش‌های زندگی روزمره انسان‌ها محسوب شود. انسان سالم، محور توسعه پایدار بوده و سلامت موجبات توسعه و افزایش قدرت اقتصادی در عرصه جهانی را سبب می‌شود، لذا سلامتی برای بهره‌مند شدن انسان‌ها از مواهب الهی امری ضروری است، توجه به سلامتی و تلاش برای حفظ و ارتقای آن همواره یک اولویت مهم بوده است. مأموریت اصلی نظام سلامت، ارتقای سطح سلامت و پاسخ‌گفتن به نیازهای مردم و جامعه است. (شورای عالی انقلاب فرهنگی کمیته تخصصی سلامت و علوم زیستی، ۱۳۸۹، ص ۵). از سوی دیگر بیماری‌ها و عوامل مخاطره‌آمیز سلامت دائماً در حال تغییر بوده و به‌خصوص در دوره حاضر تحولات بسیار سریعی را تجربه می‌نماید. پاسخ‌گویی به این تغییرات مهم‌ترین استدلالی است که بر اساس آن باید نظام سلامت را متحول و ارتقاء داد. با توجه به اهمیت موضوع، سلامت آحاد مردم به‌عنوان یک حق در قانون اساسی مورد توجه قرار گرفته و دارای الزامات قانونی می‌باشد.

بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، استکبار جهانی تلاش کرد تا وارد نمودن فشارهای اقتصادی و ایجاد تحریم‌ها خصوصاً در حوزه تأمین محصولات دارویی و ابزار و ادوات تخصصی حوزه پزشکی که با بحث سلامت مردم کشور رابطه مستقیم داشت، فشارهای مضاعفی را به کشور وارد نمایند تا از این طریق ضمن تضعیف نمودن توان کشور در تأمین مایحتاج درمانی و دارویی مردم، تا ضمن ایجاد نارضایتی در مردم، تلاش کرده است از تسلط و پیروزی گفتمان توجه به سلامت مردم توسط امام (علیه‌السلام) جلوگیری نماید. در واقع، موفقیت‌های چشمگیر در زمینه‌ی گسترش علوم پزشکی و درمانی و تقویت صنایع تولید ملزومات پزشکی و رفع نیازهای دارویی تا حد زیادی، توانسته است که وابستگی به کشورهای غربی را تا حد زیادی کاسته است که می‌توان به‌عنوان یکی از شاخص‌های گفتمان توجه به سلامت آحاد مردم توسط امام خمینی (علیه‌السلام) دانست. باین‌وجود، پیروزی‌های بزرگ در جنگ تحمیلی و دستیابی به مرزهای دانش و فناوری و

دانش بنیان کردن این حوزه، که پس از رحلت حضرت امام خمینی (ره) با تأکید و تکرار عبارت محوری گفتمان ایشان (مامی توانیم) به وقوع پیوست، باعث شد گفتمان توجه به سلامت مردم تا حدودی در تثبیت معانی مورد نظرش، نهادینه گردد. دوران ولایت حضرت آیت الله امام خامنه‌ای (مدظله العالی) در شرایطی آغاز شد که قطعنامه ۵۹۸ پذیرفته شده بود و کشور عزیز ایران وارد فاز جدیدی از تحولات پیش رو در همه حوزه‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی گردیده شده بود. (۱۳۶۹)، در این دوره، کشور پس از حداقل ۸ سال جنگ شدید و متحمل شدن ضرر و زیان‌های اقتصادی در همه حوزه‌های زیرساختی کشور و همچنین محاصره اقتصادی با محدودیت‌های بیشتری در خرید و مصرف کالاها و خدمات خصوصاً حوزه پزشکی که مرتبط با نظام سلامت مردم بود، روبرو شد. لذا دولت برای واردات کالاها و خدمات پزشکی خصوصاً محصولات دارویی که مایحتاج نظام سلامت مردم کشور بود با چالش‌های فراوانی روبرو بود. در این زمان، استکبار جهانی پس از هشت سال حمله و درگیری سخت و نظامی با کشور برای براندازی نظام جمهوری اسلامی، عملاً وارد فاز براندازی جدیدی شد و تلاش همه‌جانبه برای فشار بر مردم ایران با روش‌هایی مختلفی از جمله تحریم‌های گوناگونی، مؤلفه‌هایی را که در سلامت مردم کشور تأثیرگذار بود و می‌توانست ایجاد نارضایتی در مردم بکند را آغاز کرد. در این دوره، کشور پس از محاصره اقتصادی و محدودیت در خرید و مصرف کالاها و خدمات، با رفاهی نسبی روبرو شد و درآمد نفتی مناسبی برای واردات کالا خصوصاً محصولات و تجهیزات دارویی و پزشکی که مایحتاج درمانی و سلامت مردم است در اختیار دولت وقت قرار گرفته بود. در این زمان، استکبار جهانی پس از ده سال حمله و درگیری سخت و نظامی برای براندازی نظام جمهوری اسلامی، عملاً وارد فاز براندازی از طریق جنگ نرم شد و تلاش همه‌جانبه برای تغییر ذات‌ه و هویت فرهنگی و سبک و الگوی زندگی مردم ایران با روش‌هایی که از سوی مقام معظم رهبری (مدظله العالی) به تهاجم فرهنگی و جنگ نرم با رویکرد تغییر سبک زندگی نام گرفت، آغاز گردید. علاوه بر این، در سال ۱۳۸۸ استکبار جهانی با کمک عوامل و ایادی داخلی، حرکت نرمی را در راستای براندازی نظام جمهوری اسلامی طراحی و اجرا کرد که با درایت فوق‌العاده‌ای مقام معظم رهبری و ملت حاضر در صحنه ایران نیز و با قدرت، از ولایت فقیه و نظام اسلامی دفاع شد که نهایتاً این واقعه به مجد و عظمت جایگاه نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران و ولایت فقیه ختم گردید. از طرفی در سند چشم‌انداز ۱۴۰۴ کشور، جمهوری اسلامی ایران "امن، مستقل و مقتدر با سامانه دفاعی مبتنی

بر بازدارندگی همه‌جانبه و پیوستگی مردم و حکومت" تعریف شده است. دستیابی به اقتدار و سامانه دفاعی مبتنی بر بازدارندگی یکی از اهداف چشم‌انداز است که پیاده‌سازی سیاست کلی بخش سلامت، تحقق آن را از طریق توجه به سلامت مردم و نهایتاً گسترش عدالت اجتماعی در دریافت خدمات درمانی و دارویی و نیازهای پزشکی تسریع می‌بخشد. در تبیین و تشریح وضعیت تحقق سیاست کلی بخش سلامت در کشور شواهد و قرائن اولیه حکایت از آن دارد که وزارت بهداشت و درمان و آموزش پزشکی در حال حاضر به دلیل عدم بهره‌مندی و عدم توجه صحیح به فرامین و سیاست‌های ابلاغی رهبریت معظم در حوزه سلامت نتوانسته است اداره امور نظام سلامت را به نحو شایسته انجام دهد و مطالبات رهبری را بر اساس سیاست کلی بخش سلامت کشور به شایستگی تأمین نماید. بررسی‌ها در سال‌های اولیه انقلاب اسلامی نشان می‌دهد از نظر زمانی، در این دوره پس از پیروزی انقلاب اسلامی، در سال ۱۳۵۷ که سال پیروزی انقلاب شکوهمند ایران است تولید امور بهداشت، درمان و تأمین اجتماعی از جمله بیمه خدمات درمانی یا وزارت بهداشتی و بهزیستی و مدیریت واحدهای بهداشتی درمانی از جمله بیمارستان‌ها با دستگاه‌های فوق‌الذکر بود. پس از پیروزی انقلاب مطابق مصوبات شورای انقلاب، بیمارستان‌های وابسته به جمعیت هلال احمر، سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی و بیمارستان‌های وابسته به بنیادها به وزارت بهداشتی و بهزیستی منتقل شدند. در سال ۱۳۵۹ (۱۳۵۹/۳/۲۴) با تصویب شورای انقلاب سازمان بهزیستی به صورت سازمانی مستقل و از ترکیب معاونت بهزیستی وزارت بهداشتی و بهزیستی، کمیته امداد امام (علیه‌السلام)، بنیاد شهید و سازمان تربیتی شهرداری تهران تشکیل گردید و اداره آن به عهده وزیر مشاور و رئیس سازمان بهزیستی محول شد. در سال‌های بعد کمیته امداد امام و بنیاد شهید نیز از سازمان بهزیستی منتزع و مؤسسات مستقلی شدند. در سال ۱۳۵۹ (۱۳۵۹/۱۲/۱۰) با توجه به تشکیل سازمان بهزیستی، نام وزارت بهداشتی و بهزیستی نیز به وزارت بهداشتی تغییر یافت البته شرح وظایف این وزارت بهداشتی فراتر از وزارت بهداشتی قبل از سال ۱۳۵۲ بود. وزارت بهداشتی اخیر کلیه وظایف بهداشتی و بهزیستی را به استثنای وظایف معاونت بهزیستی عهده‌دار بود. در راستای این تغییرات به دلیل ضعف ساختارهای اساسی حوزه بهداشت و درمان آموزش پزشکی، کمبود دارو، سرم و واکسن و نیروی متخصص در حوزه‌های بخش بهداشت درمان و آموزش پزشکی، متأسفانه سامانه خدمات‌رسانی به آحاد مردم از ضریب مناسب و معقولی برخوردار نبود. علاوه بر همه این‌ها، ناپایداری مرزهای غربی کشور و تجاوز ارتش بعثی

عراق با حمایت امریکا و هم‌پیمانانش به خاک عزیز ایران و بمباران نقاط شهری و روستایی و مسکونی در این دوره، باعث شده بود تا به شدت ضعف کمبود خدمات حوزه سلامت در سطح جامعه به میزان فاحشی به چشم بخورد که میراث به‌جای مانده از نظام قبل انقلاب به ارث رسیده بود که باعث مخدوش و جذابیت سرمایه‌گذاری زیربنایی در زیرساخت‌های نظام سلامت کشور را به همراه داشت. و اختلاف طبقاتی فاحش و حضور پزشکان فیلیپینی، پاکستانی و بنگلادشی و.... با درجه مهارت و آموزش پایین در حوزه بهداشت و درمان آموزش پزشکی میراثی بود که از قبل سیاست‌های غلط رژیم پهلوی به‌نظام جمهوری اسلامی به ارث رسیده بود. در چنین زمینه‌های بهداشتی و درمانی در حوزه سلامت، حضرت امام (علیه‌السلام) با آن شخصیت معنوی و روحانی خود، فرهنگ، رفتارها، باورها و رویه‌های زندگی اجتماعی ایرانیان را به همراه نهادها و قواعد نظام سلامت و بهداشتی کشور را بر مبنای الگوی ایرانی - اسلامی متحوّل کردند. از طرفی فارغ از ابلاغ سیاست کلی بخش سلامت از طرف امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، حضرت امام (علیه‌السلام) به انحای گوناگون اهمیت و توجه ویژه داشتن به نظام سلامت مردم را نیز گوشزد نموده‌اند. در خصوص ضرورت انجام این تحقیق نیز باید گفت در صورت تبیین دکترین و سیاست‌گذاری و قانون‌گذاری از طریق توجه به دیدگاه گفتمان ولایت فقیه و مستندسازی و انتقال این گفتمان به‌عنوان اسناد بالادستی که از ارکان و عوامل اساسی در تصمیم‌سازی است، لازم است تا از تحلیل گفتمان حضرت امام (علیه‌السلام) و مقام معظم رهبری در بخش سلامت به شیوه مناسبی بهره‌برداری شود تا بتوان ضمن تجمیع این داشته‌ها به‌عنوان ذخایر ارزشمند علمی و تجربی، بتوان از آن‌ها به‌عنوان پشتوانه‌ای غنی و ارزشمند در تبیین گفتمان راهبردی مؤثر با تکیه مبتنی بر گفتمان ولایت فقیه برای پیشرفت در نظام سلامت کشور بهره‌مند گردید. لذا دغدغه‌ی اصلی محقق، و تبیین نشدن گفتمان ولایت فقیه در اداره امور نظام سلامت و پر کردن خلأ سیاست‌های راهبردی و مدوتی مبتنی بر گفتمان ولایت فقیه و تجربیات نظام جمهوری اسلامی در حوزه « اداره امور نظام سلامت » است. به تعبیری دیگر، این تحقیق به دنبال پاسخ دادن به این سؤال است که: تحلیل دیدگاه حضرت امام خمینی (علیه‌السلام) و امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در اداره امور نظام سلامت برای پر کردن این شکاف چیست؟ در باب اهمیت انجام آن نیز باید گفت که، اصول، عناصر و همین‌طور مبانی نظری حاصل از نتایج مطالعات اکتشافی این پژوهش، ضمن اثربخشی بر دغدغه‌های حاکم بر فضای موجود در حوزه یادشده، می‌تواند بر

غناى علمى ساير پژوهش‌ها نيز بى افزايد، و ضمن توسعه دانش در حوزه‌ى اداره امور نظام سلامت به‌عنوان يك مرجع علمى قابل اتكا و سودمند در ادبيات علمى كشور محسوب گردد.

مبانی نظری

پیشینه تحقیق:

به استناد بررسی‌های انجام‌شده تاکنون، تحقیق مستقل و مستدل علمى و یا رساله و کتاب با عنوان یا هدف تحقیق حاضر که به " تحلیل گفتمان ولایت‌فقیه در اداره امور نظام سلامت " پرداخته باشد، مشاهده و یافت نگردیده است. چراکه این تحقیق از نظر سطح و جایگاه کلان ملی کشور در سطح بالایی برخوردار بوده و کارى جدید و نوین درزمینه‌ى اداره امور نظام سلامت با رویکرد تحلیل محتوا و گفتمان مبتنى بر دیدگاه‌های ولایت‌فقیه است. اما درباره‌ى ضرورت بازنگرى و دست‌یابى به اداره امور نظام سلامت از طریق تدوین تجارب نظام بر مبنای نیازهای زیر بنایی کشور، مقالات متنوعی از منظرهای مختلف ارائه‌شده است که جنبه دانش‌افزایی آن‌ها قابل انکار نیست و این حاکی از توجه متخصصین حوزه‌های مختلف بخش سلامت کشور به این امر است.

در بحث تحلیل دیدگاه حضرت امام خمینی (ره) و امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در اداره امور نظام سلامت داشتن نگاهی زیرکانه و عمیق شرط کافی و لازم درک این مقوله‌های راهبردی خواهد بود. در بررسی‌های به‌عمل‌آمده از آثار، تدابیر و بیانات گوهربار حضرت امام خمینی (ره) و امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در نظام سلامت می‌توان چنین نتیجه‌گیری نمود که: احترام و قداست پزشکی و پرستار در بخش نظام سلامت در نظام اسلامی همواره مورد تأکید قرار داشته تا جایی که بنیان‌گذار جمهوری اسلامی ایران در اندیشه‌های راهبردی‌شان در خصوص قداست رسیدگی به سلامت و درمان مردم را کارى خداپسندانه و نوعی عبادت می‌دانستند و به همین منظور به همه مسئولین تأکیدات ویژه‌ای را گوشزد کرده‌اند که: «.....انسان در انتخاب شغل‌ها و ساير انواع انتخابات آزاد است. آزاد خلق شده است. و در اسلام آزادی به او اعطا شده است. لکن خود انسان‌ها در انتخاب شغل، مختلف هستند، و این اختلاف تابع آن اختلاف نفسانی خودشان و اخلاق باطنی خودشان است. یکی دزدی را انتخاب می‌کند شغل، یکی غارتگری را برای خودش شغل انتخاب می‌کند، یکی شغل‌های هروئین فروشی و مواد مخدره فروشی و امثال این‌ها را انتخاب می‌کند. این انتخابات، یک انتخاب آزادی است که تابع آن نفیست اشخاص است. نفوس انسان در این عالم به حسب خلقت اختلاف دارد، و به حسب تربیت‌هایی هم که در محیط‌ها می‌شود باز یک اختلافات زیادی در این تربیت‌ها حاصل می‌شود. در یک محیط می‌بینید که تربیت‌ها، تربیت‌های ضد انسانی است،

ضد اخلاقی است، و در یک محیط تربیت‌ها تربیت‌های انسانی است. از جمله شغل‌های بسیار مقدس شغل پزشکی است. شغلی است که اگر پزشک‌ها به تکالیف خودشان، تکالیف انسانی خودشان عمل نکنند، این شغل بسیار شریف و یک عبادتی است. و همین‌طور پرستاری؛ این شغل پرستاری از شغل‌های بسیار شریفی است که اگر چنانچه، انسان با وظایف انسانی و شرعی خودش عمل نکند، این یک عبادتی است که در تراز عبادت‌های درجه اول است. البته مسئولیت‌هایی هم دارد. هم در پزشک و هم در نرس‌ها و هم در همه قشرهایی که در بیمارستان‌ها هستند. یک مسئولیت‌های بزرگی.....» (صحیفه امام، ج ۱۲: ۲۸۵)

در اندیشه‌ها، آراء، نظرات و رهنمودهای حضرت آیه الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی) نیز درباره «نظام سلامت» و مفاهیم مرتبط با آن نگاه عمیقی وجود دارد. به گونه‌ای که نگاهی عمیق و همه‌جانبه ایشان و توجه ویژه به سلامت جامعه را به عنوان یکی از ارکان مهم نظام کشور اسلامی می‌داند: «... بیگانگان، این گونه تبلیغ می‌کنند که اگر مجموعه‌ای می‌خواهد مشکلات مردم را حل کند و تولید را زیاد و معادن و صنایع را فعال نماید و کشاورزی را پر بار کند و کارخانه‌ها را با همه‌ی ظرفیت به کار و ابادارد، پس لا بد این کار، به معنای فراموش کردن و یا ضعیف و کم‌رنگ نمودن آرمان‌ها و معنویات و اهداف انقلاب است. این فکر، فکر دشمن است که می‌خواهد در ذهن مردم ما آن را القا کند و خیلی مایه‌ی تأسف است که انسان مشاهده کند بعضی از افرادی که دوست‌اند، غافل‌اند و ساده‌لوحانه، همان حرف دشمن را تکرار می‌کنند! دنیا و آخرت، رفاه و آرمان، باهم و در کنار هم قابل پیشرفت است. تصور اینکه جامعه‌ی آرمان‌گرا به حل مشکلات مادی و رفاهی نخواهد رسید، به معنای این است که بگوییم ادیان و مقدسات و معنویات و آرمان‌ها، به فکر دنیا و زندگی مردم نیستند! این، خلاف صریح اسلام و همه‌ی ادیان است. مطمئناً حرکت به سمت گشودن گره‌های مردم و باز کردن راه به سمت یک زندگی مرفه و سالم و خوب، که مردم از فراوانی و ارزانی و دیگر امکانات استفاده کنند، یک وظیفه‌ی اسلامی است که بر دوش همه بخصوص بر دوش شما که مسئولان و مدیران کشور هستید، است. این کار، عملی است و قطعاً جزو آرمان‌های اسلامی و امام عزیزمان می‌باشد. جامعه‌ی مؤمن و انقلابی، تعارض دنیای زودگذر و سهل‌الوصول با آرمان‌های ماندگار و صعب‌الوصول را به نفع این دومین حل خواهد کرد. رسیدن به آرمان‌ها دشوار است؛ ولی ملت ایران در برنامه‌ریزی‌های جامع و بلندمدت شما، إن شاء الله آرمان‌ها و معنویات اسلامی خود را به دست خواهد آورد. ما هم عجله نمی‌کنیم و مسئولان کشور را دچار

دستپاچگی نمی‌کنیم. إن شاء الله با صبر و حوصله و حواس جمع، در همه‌ی بخش‌ها برنامه‌ریزی بکنید تا بخش‌های اقتصادی و فرهنگی و بهداشت و درمان و خدمات و تولید و بخصوص بعضی از بخش‌های ویژه- مثل کشاورزی و معدن- تکان حسابی بخورد. دین شما به مردم، حرکت با برنامه‌ریزی است. در سوی دیگر، مسئولیت مردم در مقابل شماست که جدای از مسئولیت شما در مقابل آنان نیست. نمی‌شود گفت شما در مقابل مردم مسئولید؛ اما مردم در مقابل شما مسئولیتی ندارند، یا مردم در مقابل شما مسئول‌اند؛ ولی شما مسئولیتی ندارید. هر دو در مقابل یکدیگر مسئولید. این، کلام امیر المؤمنین (ع) و طرز فکر اسلام است.» (حدیث ولایت، بیانات، سال ۱۳۶۸، ص: ۲۴۲)

با مرور اندیشه‌ها، آراء، نظرات و رهنمودهای حضرت امام خمینی (ره) و حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) توسط محقق، نتیجه احصاء شده بیانگر این موضوع است که هر دو بزرگوار به اقتضای ظرف زمانی دوره رهبری خود، از یک رویکرد واحد به بخش نظام سلامت مملکت نگاه می‌کرده‌اند و نگاه هر دو بزرگوار به حوزه سلامت این کشور و بایدها و نبایدهای آنچه از منظر سیاسی و اجتماعی و چه از منظر فردی، یکسان است.

امروزه در ادبیات تخصصی بخش نظام سلامت کشور ارائه الگوی راهبردی در نظام سلامت مبتنی بر سیاست‌گذاری‌های کلان راهبردی هر کشور، به فرآیندی اطلاق می‌گردد که بر اساس فرآیندهای موردنیاز برای تأمین سلامت آحاد مردم و با حفظ اعتدال در دستیابی به آن انجام پذیرد. راضیه یزدانی محقق و پژوهشگر حوزه سلامت در رساله دکترای خویش در دانشگاه تهران در سال ۱۳۹۰ عنوان می‌نماید که: منابع مالی بخش بهداشت و درمان اکثر کشورها با درآمد بالا عمدتاً از طریق مالیات‌ها و بیمه‌های اجتماعی و در کشورهای با درآمد کم بیشتر از طریق پرداخت مستقیم خانوار تأمین می‌شود. هدف از یک نظام تأمین مالی کارآمد در بخش بهداشت و درمان آن است که نظام بتواند منابع کافی برای دسترسی مردم به خدمات بهداشت عمومی و مراقبت‌های فردی فراهم آورد به‌گونه‌ای که آحاد جامعه بدون فشار اقتصادی بتوانند هزینه‌های بهداشتی و درمانی خود را پرداخت نمایند.

مطالعه حاضر یک پژوهش توصیفی- مقطعی است و می‌تواند به‌صورت کاربردی استفاده شود. در این تحقیق پس از مطالعه مقدماتی در خصوص محورهای اصلی و فرعی تأمین‌کننده‌های مالی در کشورهای منتخب، نظام تأمین مالی بخش بهداشت و درمان کشورها تعیین شده است و پس از معرفی آن‌ها، راهکارهای پیشنهادی پژوهش‌گر جهت تصمیم‌گیری مطلوب‌تر در تأمین مالی بخش بهداشت و درمان ایران ارائه گردیده است. جامعه پژوهش، نظام‌های تأمین منابع مالی بخش بهداشت و درمان کشورهای توسعه‌یافته انگلستان، آلمان و آمریکا می‌باشد.

آمریکا بالاترین رتبه از نظر میزان پاسخگویی دارا می‌باشد، اما از نظر هزینه سرانه نیز پرهزینه‌ترین کشور، محسوب می‌شود. نظام انگلستان از نظر شاخص سلامتی وضعیتی بهتر از دو کشور دیگر دارد اما، در مقابل، سطح پاسخگویی آن به مراتب از دو کشور دیگر پایین‌تر است. از نظر عدالت در توزیع هزینه‌ها نیز در یک مقایسه میان کشورها، مشخص می‌شود که نظام بهداشت و درمان آمریکا در وضعیت ناعادلانه‌تر نسبت به سایرین قرار دارد، در حالی که دو کشور آلمان و انگلستان با تفاوت اندکی از وضعیت مطلوب‌تری برخوردار می‌باشند. در مجموع، ارزیابی این سه کشور از نظر سطح دستیابی به اهداف کلی نظام سلامت، مبین آن است که انگلستان به مراتب بهتر از دو کشور دیگر عمل نموده است. با محاسبه هزینه اثربخشی در کشورها مشاهده می‌شود که اثربخشی هزینه‌ها در انگلستان بازمه پیش از آلمان و آمریکا می‌باشد. علیرغم تفاوت‌های که نظام‌های درمانی با یکدیگر دارند، مشکلات یکسانی همچون رشد شدید هزینه‌ها، حفظ کیفیت خدمات و بهبود دسترسی، در مقابل آن‌ها قرار دارد. نظام‌هایی که در آن‌ها خدمات بهداشتی و درمانی از سوی دولت جیره‌بندی می‌شوند، در مقایسه با سایرین، هزینه زایی کمتری دارند. کشورهایی که بخش خصوصی در بخش درمان آن‌ها نقش بیشتری دارد، لیست‌های انتظار بیماران برای دریافت خدمات این بخش، نسبت به گروه دیگر، به‌طور روزافزونی در حال کاهش است. در همه کشورها دولت تضمین‌کننده خواست عموم مبنی بر بهبود در سلامت از طریق سازمان‌دهی فعالیت‌های پیشگیرانه از بروز بیماری‌هاست. در بعضی کشورها مانند دانمارک، ایسلند، سوئد، انگلستان بیش از ۸۰ درصد مؤسسات مراقبت‌های سلامتی در اختیار دولت است (دولتی است).

بهار مهرایی محققی دیگر در پژوهش رساله دکترای تخصصی خود در تبیین دکترین ملی سلامت جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۱۴ هجری شمسی در سال ۱۳۸۹ در دانشگاه علوم پزشکی تهران عنوان می‌کند که: دکترین استراتژیکی ملی سلامت جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۱۴ هجری شمسی عبارت است از:

۱- سلامت انسان، سلامت همه‌ی ابعاد اوست.

۲- سلامت غایی انسان، قلب سلیم است.

که تنها دارایی وی در صحرای محشر است.

چیستی، چرایی و چگونگی سلامت:

الف - سلامت چیست؟

- تطهیر و تهی ساختن قلب از هر تاریکی، شک و شرک.

ب- سلامت چرا؟

- عدم خواری در هنگام برانگیخته شدن در قیامت

در این بخش ابتدا ضمن مرور تعاریف مرتبط با نظام سلامت و مفاهیم آن، نگاهی کلی به جریان اداره نظام سلامت کشور از نگاه حضرت امام خمینی (ره) و حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) و مفاهیم مشابه آن، مرور می‌شود.

مفهوم شناسی:

نظام سلامت: سازمان بهداشت جهانی در گزارش سال ۲۰۰۰ خود نظام سلامت را به این صورت تعریف می‌کند: تمام فعالیت‌هایی که هدف اصلی آن‌ها ارتقا، بازگرداندن یا حفظ سلامت است. این فعالیت‌ها می‌تواند شامل مراقبت سلامت فردی، خدمات بهداشتی عمومی یا برنامه‌های بین بخشی (مانند ایمن‌سازی اتومبیل، بهبود جاده‌ها ...) باشد. نظام سلامت از اجزایی تشکیل می‌شود که با یکدیگر ارتباط دارند و مجموعه آن‌ها بر سلامت مردم در خانه، محل کار و مکان‌های عمومی اثر می‌گذارد. مردم، دولت و سازمان‌های ارائه‌کننده خدمات بهداشتی و درمان در بخش‌های دولتی، خصوصی، و غیردولتی، و سازمان‌های بیمه‌گر هر یک بخشی از نظام سلامت را تشکیل می‌دهند. نظام سلامت معمولاً در سطح‌های متفاوت شکل می‌گیرد و از روستا تا شهر، و از مراقبت‌های اولیه تا خدمات پیچیده تخصصی و فوق تخصصی را عرضه می‌کند. (وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی و وزارت رفاه و تأمین اجتماعی؛ ۱۳۸۹: ۱)

تجارب نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران در اداره امور نظام سلامت: مجموعه تصمیمات، اقدامات و فعالیت‌های کلان و راهبردی است که از بدو پیروزی انقلاب اسلامی تا زمان این تحقیق برای اداره امور نظام سلامت کشور توسط مسئولان به انجام رسیده است و دانش ضمنی و تلویحی یا دانش صریح را در این زمینه توسعه داده است.

الگوی راهبردی اداره امور نظام سلامت: الگویی است که در آن ابعاد، مؤلفه‌ها، زیر مؤلفه‌ها و روابط بین آن‌ها در فرآیند تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری برای رهبری امور کشور در نظام سلامت تعریف شده و می‌تواند به‌عنوان مدلی در رهبری حکومت، در نظام سلامت بکار گرفته است.

گفتمان ولایت‌فقیه (حضرت امام خمینی (ره) و حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در نظام سلامت گفتمان غالب جمهوری اسلامی ایران است که بر پایه اندیشه‌ها، آراء، نظرات، رهنمودها و تدابیر حضرت امام خمینی (ره) و حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) شکل گرفته است و ریشه در آموزه‌های دینی و اسلام ناب محمدی (ص) دارد و بر اساس اصل پیشرفته ولایت‌فقیه در تصمیم‌گیری‌ها و راهبری امور کشور در نظام سلامت برای مسئولان و کارگزاران نظام هدایت‌گر بوده و تصمیم‌ها و انجام فعالیت‌ها را در همه سطوح، هم سو، هماهنگ و هم‌افزا می‌نماید.

روش‌شناسی تحقیق

بر اساس روش تحلیل گفتمان، تحلیل گفتمان هر متن یا مجموعه متون را می‌توان در غالب مفهوم اصلی ارائه کرد:

۱- مفصل‌بندی ۲- دال مرکزی ۳- عناصر ۴- لحظه‌ها ۵- حوزه گفتمانی ۶- از جا شدگی
۷- انسداد و توقف ۸- ضدیت، خصومت و غیریت‌سازی ۹- استیلا ۱۰- زنجیره هم‌ارزی
(منوچهری، ۱۳۸۷: ۱۰۴ تا ۱۱۱).

در مفصل‌بندی، دال‌های اصلی (نه مرکزی) زنجیره هم‌ارزی، تفاوت را به وجود می‌آورند. دال‌های یادشده، هنگامی که در منظومه گفتمانی قرار می‌گیرند، از طریق هم‌ارزی، تفاوت‌ها و تکرارها را می‌پوشانند و به آن‌ها هماهنگی می‌بخشند. مانند گفتمان سیاه در واکنش به نژادپرستی سفیدپوستان. افراد غیر سفید، در زنجیره هم‌ارزی سیاه قرار می‌گیرند و تفاوت‌های ملی و سرزمینی و... به فراموشی سپرده می‌شود، اما هم‌ارزی هرگز به حذف کامل تفاوت‌ها نمی‌انجامد و همواره امکان ظهور، بروز و خروج از زنجیره هم‌ارزی وجود دارد. (آصف، ۱۳۹۰: ۳۸)

این پژوهش شامل تحلیل محتوا به صورت توصیفی با جستجوی کلمات و عبارات مرتبط با مفهوم اداره امور نظام سلامت و کشف تأکیدات و ارتباطات آن‌ها و نیز تحلیل گفتمان با روش نظریه گفتمانی لاکلا و موفه بوده است. برای دستیابی هرچه دقیق‌تر به شرایط زمانی، زمینه‌ها و ارتباطات فرا کلامی بیان فرمایشات حضرت امام خمینی (ره) و حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، برای تهیه این مقاله با ۶ نفر از مسئولان ارشد نظام سلامت کشور ایران در این دوره‌ها شامل وزرا و معاونین اسبق وزارت بهداشت درمان و آموزش پزشکی کشور مصاحبه شده در زمان آثار و فرمایشات موضوع این مقاله بررسی شده است. جامعه آماری این تحقیق کتابخانه‌ای شامل اسناد و مدارک مربوط به موضوع تحقیق از جمله آثار، مکتوبات، بیانات و سیره ثبت‌شده امام خمینی (ره) و امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) است. برای رسیدن به پاسخ سؤالات این تحقیق، از فن تحلیل محتوا، تحلیل گفتمان و با استفاده از نرم‌افزار اطلس تی آی و مکس کیو دی ای (برای متن‌کاوی و تحلیل محتوای متن) و نرم‌افزارهای تجمیع‌کننده آثار امام خمینی (ره) و امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، شامل نرم‌افزارهای صحیفه نور منتشره توسط انتشارات عروج وابسته به موسسه تنظیم و نشر آثار امام (ره) و نرم‌افزار حدیث ولایت منتشره توسط پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) و موسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی و نیز نرم‌افزار نمایه، محصول نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور وابسته به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی بهره گرفته شده است. تجزیه و تحلیل کیفی برخلاف روش‌های کمی، هم‌زمان با مرحله گردآوری داده و به‌طور توأم انجام می‌شود (غفاریان، ۱۳۸۲: ۳۱۹). در تحقیقات کیفی مبنای تجزیه و تحلیل، عقل، منطق و تفکر استدلال است و محقق به این ترتیب به کشف واقعیت دست می‌یابد. اصلاً "تجزیه و تحلیل، ترکیب و تجرید و تعمیم، کار عقل است. در تحقیقات کیفی، محقق می‌تواند

از طریق استدلال قیاسی و استقرایی، تمثیل و تشبیه، نشانه یابی، تجرید، تشخیص تفاوت و تمایز، مقایسه و ...، همه به کمک تفکر و تعقل و منطق انجام می‌شود، داده‌های گردآوری‌شده را ارزیابی و تجزیه و تحلیل، و با ذهن مکاشفه‌ای خود نتیجه‌گیری کند (حافظ نیا، ۱۳۸۸: ۵۴). تجزیه و تحلیل کیفی برخلاف روش‌های کمی، هم‌زمان با مرحله گردآوری داده و به‌طور توأم انجام می‌شود (غفاریان، ۱۳۸۲: ۳۱۹). به‌این ترتیب در این پژوهش، برای رسیدن به سؤال اصلی، یعنی تدوین گفتمان ولایت فقیه در حوزه اداره امور نظام سلامت کشور، ابتدا داده‌های اولیه شامل مقالات و کتاب‌های علمی درباره نظام سلامت کشور و اداره امور مرتبط با نظام سلامت، نظرات و آثار حضرت امام خمینی و حضرت امام خامنه‌ای در موضوع اداره امور نظام سلامت با کمک متون و نرم‌افزارهای معتبر گردآوری‌شده و در پایان، آثار و فرمایشات حضرت امام (علیه السلام) و حضرت امام خامنه‌ای (مد ظله العالی) در موضوع اداره امور سلامت کشور با استفاده از فن تحلیل محتوا و تحلیل گفتمان؛ تحلیل و تفسیر شده است.

در این پژوهش به دلیل بهره‌مندی مستمر از نظر خبرگان دانشگاهی، پژوهشگران و محققان حوزه نظام سلامت کشور در کلیه مراحل و فرآیندهای این تحقیق، پایایی و روایی مورد انتظار برای یک پژوهش کیفی به‌خوبی تضمین و برآورده شده است. از این‌رو در این تحقیق منبع جمع‌آوری داده‌های ما گفتمان ولایت فقیه و اسناد بالادستی بوده و در برداشت مفهومی نیز با آزمودن خبرگی اعتبار سنجی شده است. علاوه بر این‌ها، هر گفتمان با چالش‌هایی نیز روبروست که از ضدیت‌ها و از جا شدگی‌های آن نشأت می‌گیرند و بسط و تسلط آن گفتمان را کند می‌کنند. قوت تحلیل گفتمان به قدرت خبرگی و قدرت تشخیص محقق بستگی دارد چراکه محقق است که می‌بایست ارتباطات فرا کلامی و دال مرکزی را از میان انبوه مفاهیم در متن تشخیص و سایر اجزای گفتمان را به آن ربط دهد.

تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌های تحقیق

تحلیل محتوای آثار و نظرات حضرت امام (علیه السلام) درباره اداره امور نظام سلامت کشور: جستجو در نرم‌افزار صحیفه نور که کلیه آثار و مکاتبات و بیانات و پیام‌های حضرت امام (علیه السلام) علیه در آن گردآوری شده است، نشان می‌دهد که حضرت امام (علیه السلام) مجموعاً ۶۴۳ مرتبه در فرمایشاتشان از عبارت درمان، سلامت، بهداشت و عبارات مشابه و مرتبط با آن استفاده نموده‌اند، که حاکی از اهمیت بی‌اندازه مقوله نظام سلامت در نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران است. لازم به ذکر است در بین سال‌های ۱۳۴۰ تا ۱۳۶۸ که بخش عمده و مهم عمر پربرکت حضرت امام (علیه السلام) در آن دوره قرار داشته، ایشان برای اشاره به این مفهوم از عبارات و واژه‌های درمان، سلامت انسان، سلامتی، بهداشت، مریض استفاده کرده‌اند.

هرچند نگاه امام خمینی (ره) به واژه سلامت دارای اهمیت بسیار فراوانی است که با تحقیق و تفحص عمیق در این آثار و بیانات، نتایج به دست آمده توسط محقق، حاکی از آن است که نگاه عالمانه حضرت امام خمینی (ره) به موضوع سلامتی و مفاهیم مرتبط به این بخش را می توان در هشت بخش کلیت ترسیم نمود: توجه به دسترسی مردم به خدمات بهداشتی و درمانی، اصل توجه به حوزه سلامت مردم، ضرورت توجه به مقدم بودن پیشگیری بر درمان مردم، توجه ویژه به حسن انجام وظایف بخش پزشکی و درمانی، اهتمام دولت و مسئولین نظام در راستای تسهیل و توسعه خدمات درمانی، توجه به بخش سلامت و درمانی به عنوان یک اصل رفع تبعیض در جامعه، توجه ویژه به کمبودهای کشور در حوزه پزشکی و درمانی جامعه، قداست شغل پزشکی و پرستاری.

متن کاوی با استفاده از نرم افزار مکس کیو دی ای در بیانات و آثار و مکتوبات حضرت امام (ره) نشان می دهد در آثار ایشان، در کنار مفاهیم مرتبط با نظام سلامت، مکرراً به مفاهیم مرتبط به این حوزه اشاره شده است.

تحلیل محتوای آثار و نظرات حضرت امام خامنه‌ای (مدظله العالی) درباره اداره امور نظام سلامت: جستجو در نرم افزار "حدیث ولایت" که کلیه آثار و مکاتبات و بیانات و پیام‌های حضرت امام خامنه‌ای (مدظله العالی) در آن گردآوری شده است، نشان می دهد رهبر معظم انقلاب جمعاً ۱۳۰۹ مرتبه مستقیماً به عبارت «سلامت» و عبارات مشابه و مرتبط و مفاهیم نزدیک به آن اشاره کرده اند. متن کاوی با استفاده از نرم افزار مکس کیو دی در بیانات و آثار و مکتوبات حضرت آیت الله خامنه‌ای (مدظله العالی) نشان می دهد در بیانات و آثار معظم له، در کنار عبارات و اصطلاحات «سلامت»، «بهداشت» و «درمان»، به عبارات «رکن اساسی»، «مأموریت»، «خصوصی سازی»، «روش های علمی»، «ارکان نظام»، «احیاء»، را به شکل پرتکراری بکار برده اند به طوری که می توان از بیان و اندیشه ایشان چنین برداشت کرد که حضرت امام خامنه‌ای (مدظله العالی)، راه نجات و رستگاری کشور را در سرلوح قرار دادن سلامت جامعه مبتنی بر علم و فناوری و دانش بنیان بودن به همراه حفظ به کارگیری افراد شایسته باهدف غایی رسیدن به احیای بخش سلامت و بهداشت کشور با محوریت توسعه جامعه اسلامی می دانند. در نگاه حضرت امام خامنه‌ای (مدظله العالی) در نظام اسلامی، «سلامت» از اهمیت ویژه ای برخوردار بوده و حکومت اسلامی وظیفه دارد زمینه های گسترش، تقویت آن را بر اساس سیاست های ثابت و لا متغیر برقرار و فراهم سازد. در رویکرد حضرت امام خامنه‌ای (مدظله العالی)، توجه ویژه به سلامت جامعه به عنوان یکی از ارکان مهم نظام کشور بوده و اولویت دادن به احیای بخش سلامت و بهداشت مهم ترین رکن اساسی رفاه مردم کشور و عدالت اجتماعی بوده و توجه همه جانبه به بخش نظام سلامت مردم کشور به صورت اخص و اعم مبتنی بر علم نافع و دانش بنیان با توجه به تعریف مأموریت و گسترش بخش بهداشت و درمان برای نیاز درمانی مردم است.

مقایسه بیانات و آثار حضرت امام خمینی (ره) و حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) نشان می‌دهد برداشت هر دو بزرگوار از مفهوم «اداره امور مربوط به نظام سلامت» و نیز ریشه‌ها، آثار و بایدها و نبایدهای آن، مشابه است. چنانکه هم در دوره ولایت حضرت امام (ره)، به اقتضای وقوع انقلاب اسلامی و ضرورت غلبه بر فرهنگ وابستگی بخش پزشکی کشور به غرب و شرق و عدم وضعیت نامناسب بهداشت و سلامت مردم به دلیل کمبود نیروی انسانی متخصص و کمبود دارو و لوازمات پزشکی مکفی، حضرت امام (ره) نگاهی ایجابی به مفهوم بهداشت و سلامت دارند و هم حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) نیز به اقتضای دوران فشارها و نقشه‌های دشمنان اسلام برای غلبه بر نظام اسلامی از طریق تحریم‌های همه‌جانبه، در امتداد دیدگاه‌های حضرت امام خمینی (ره) نیز ایشان نگاهی ایجابی به مفهوم بهداشت و سلامت و گسترش آن داشته‌اند. با این وجود هم حضرت امام (ره) و هم حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، با نگاه خاص و عمیقی به بخش نظام سلامت و بهداشت کشور تأکید فراوان، برقرار گرفتن این حوزه به‌عنوان مهم‌ترین رکن اساسی رفاه مردم کشور داشته و با هدف رفاه عمومی و عدالت و اقتدار نظام اسلامی آن‌ها اکیداً توصیه نموده‌اند.

تحلیل گفتمان آثار حضرت امام خمینی (ره) و حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) بر اساس روش لاکلا و موفه، برای تحلیل گفتمان آثار و فرمایشات حضرت امام خمینی (ره) و حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) لازم است شرایط زمانی و زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی و اقتصادی گفته‌ها و آثار ایشان در حوزه نظام سلامت کشور بررسی و ارتباطات فرا کلامی در این آثار و بیانات، کشف شود. برای نیل به این هدف در این تحقیق، با استفاده از اسناد و منابع کتابخانه‌ای، و نیز مصاحبه با خبرگانی که در زمان حیات حضرت امام خمینی (ره) و نیز ولایت حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) مصدر امور مرتبط با نظام سلامت کشور بوده و شرایط خاص این دوره‌ها را درک کرده‌اند، و همچنین آثار حضرت امام خمینی (ره) و حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) استخراج شده است. منابع و اسناد اصلی برای زمینه‌یابی در این بخش، نرم‌افزار نمابر، محصول نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور وابسته به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی بوده است که بیش از ۵ میلیون سند شامل همه اخبار و مصاحبه‌ها و مقالات در مطبوعات ایران از ابتدای انقلاب اسلامی تا ۱۳۹۴ (زمان انجام این تحقیق) به صورت قابل جستجوی نرم‌افزاری در آن ثبت شده است و نیز کتاب‌های تخصصی دانشگاهی در خصوص حوزه اداره نظام سلامت کشور که هر یک، زمینه‌های خاص سیاست‌گذاری و هدفگذاری دوره‌های موردنظر در این تحقیق را تشریح کرده‌اند.

تحلیل گفتمان حضرت امام خمینی (ره) درباره اداره امور نظام سلامت: گفتمان امام خمینی (ره) در موضوع اداره امور نظام سلامت و مفاهیم نزدیک به آن را می‌توان، در غالب هشت مفهوم اصلی گفتمان به این شرح تبیین کرد:

دال مرکزی در اندیشه و بیانات حضرت امام خمینی (ره)، «سلامت مردم» است. این مفهوم، در تمام نظرات ایشان در موضوع نظام سلامت و مفاهیم مرتبط و نزدیک به این حوزه، به‌وضوح نمایان است، که به دیدگاه

ایشان سایه افکنده و سایر مفاهیم و عناصر در بیانات و ادبیات ایشان را تحت الشعاع خود قرار داده است. تأکید فراوان حضرت امام در اهتمام مسئولین نظام در راستای تسهیل و توسعه خدمات درمانی برای آحاد ملت و همچنین از بین بردن تبعیض در جامعه از طریق توجه به حوزه نظام سلامت را می‌توان به همین دلیل دانست. از سوی دیگر، به دلیل محوریت «سلامت مردم» در بیانات و آثار حضرت امام (علیه السلام)، ایشان به‌ضرورت توجه مسئولین نظام به مقدم بودن پیشگیری بر درمان مردم و رهایی کشور از وابستگی تجهیزات پزشکی و دارو و درمان و همچنین نیروی متخصص، قداست شغل پزشکی و پرستاری و توجه ویژه به حسن انجام وظایف پزشکی و درمانی، توجه به دسترسی مردم به خدمات بهداشتی و درمانی برای همگان، اهتمام دولت و مسئولین برای تسهیل سازی و توسعه خدمات درمانی، اهتمام داشته‌اند.

به همین ترتیب عناصر ۱ در گفتمان حضرت امام (علیه السلام) عبارت‌اند از اصل توجه، اهتمام، اصل رفع تبعیض، تسهیل، حسن انجام، مقدم بودن و لحظه‌ها^۲ در این گفتمان نیز عبارت‌اند از درمان مردم و توسعه بخش درمان. گفتمان خودباوری امام خمینی (علیه السلام)، از جاشدگی^۳ و ضدیت و خصومت^۴ نیز برخوردار است. بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، استکبار جهانی تلاش کرد تا وارد نمودن فشارهای همه‌جانبه و ایجاد تحریم‌ها خصوصاً در حوزه تأمین و توسعه خدمات درمانی و بهداشتی و تأمین دارو و مواد موردنیاز سلامت جان انسان‌ها که با بحث امنیت جسم و جان مردم کشور رابطه مستقیم داشت، فشارهای مضاعفی را به کشور وارد نمایند تا از این طریق ضمن تضعیف نمودن توان کشور در تأمین مایحتاج دارویی و بهداشتی مردم عزیز کشورمان، تا ضمن ایجاد نارضایتی در مردم، تلاش کرده است از تسلط و پیروزی گفتمان خودباوری امام (علیه السلام) تأمین سلامت مردم در کشور جمهوری اسلامی ایران جلوگیری نماید. در واقع، موفقیت در زمینه توجه به حوزه سلامت مردم و ایجاد زیرساخت‌های دسترسی به خدمات بهداشتی و درمانی را می‌توان از جاشدگی گفتمان خودباوری امام خمینی (علیه السلام) دانست. باین‌وجود، پیروزی‌های بزرگ کشور در هشت سال جنگ و دستیابی به مرزهای دانش و فناوری نوین در حوزه پزشکی که پس از رحلت حضرت امام خمینی (علیه السلام) با تأکید و تکرار عبارت محوری گفتمان ایشان (ما می‌توانیم) به وقوع پیوست، باعث شد گفتمان خودباوری در تأمین سلامت مردم و همچنین تأمین نیازهای زیر بنایی مردم به خدمات بهداشتی و درمانی تا حدودی در تثبیت معانی موردنظرش، استیلا^۵ یابد.

---

1 - Elmnts

2 - Moments

3 - Dislocation

4 - Colosure

5 - Hegemony

تحلیل گفتمان حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) درباره اداره امور نظام سلامت: گفتمان امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در موضوع اداره امور نظام سلامت و مفاهیم نزدیک و مرتبط به آن را می‌توان در قالب مفاهیم اصلی گفتمان به این شرح تبیین کرد:

دال مرکزی ۱ در اندیشه و بیانات حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) اداره امور نظام سلامت، «اهتمام به رفاه مردم» است. این مفهوم تقریباً بر همه نظرات و بیانات ایشان در موضوعات مرتبط با حوزه نظام سلامت سایه افکنده و با تعبیر مختلف و متنوع از جمله «تلاش کردن»، «مدیریت صحیح»، «همت بزرگ»، «نظارت کردن»، «محور توسعه»... مکرراً و به بهانه‌های مختلف تکرار شده و دیگر بیانات ایشان را نیز تحت تأثیر قرار داده است. تشویق مکرر ایشان برای رسیدن به سلامت مردم به صورت همه‌جانبه و خروج از زیر سلطه دشمنان و رسیدن به مرزهای دانش جدید در حوزه پزشکی و ارائه خدمات درمانی در حد متعالی و در راستای محور توسعه جامعه اسلامی، پیشرفت در فناوری‌های نوین از جمله بکارگیری فناوری‌های جدید در حوزه تولید محصولات پزشکی، دارو و سرم و... با متدولوژی‌های جدید و پیشرفته و همچنین گزارش‌گیری مستمر ایشان از مراکز تحقیقاتی و پیگیری مکرر ایشان از پیشرفت‌ها و کاربردهای آن‌ها را می‌توان در راستای همین دال مرکزی گفتمانی ارزیابی کرد.

به همین ترتیب، عناصر در گفتمان حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در موضوع اداره امور نظام سلامت عبارت‌اند از: گسترش فنون روز دنیای، پزشکی دانش‌بنیان، صادرات دانش، پژوهش، مرزشکنی علم و فناوری علوم پزشکی و علوم مرتبط، نوآوری و پیشرفت در تحقیقات پزشکی و لحظه‌ها در این گفتمان نیز عبارت‌اند از: علوم جدید پزشکی، تولید علوم و فناوری جدید در درمان، تولید محصولات دارویی مورد نیاز کشور، تولید محصولات با کمیت و کیفیت پزشکی، نانو تکنولوژی در پزشکی، سلوهای بنیادی و پزشکی هسته‌ای در درمان بیماری‌ها.

گفتمان «اهتمام به رفاه و سلامت مردم» حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، با چالش‌های فراوانی روبروست که برای استیلا و تثبیت آن، غلبه بر این چالش‌ها ضرورت دارد. ضدیت منافع برخی فعالان اقتصادی و بخصوص واردکنندگان کالاها و محصولات پزشکی خارجی مصرفی با گفتمان اهتمام به امر رفاه و سلامت مردم در محصولات حوزه نظام سلامت مردم را می‌توان مهم‌ترین چالش این گفتمان دانست. که وجود و گسترش این روحیه و رویکرد فکری می‌تواند تسلط گفتمان حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) را با کنندی و تأخیر مواجه کند.

گفتمان «اهتمام به رفاه و سلامت مردم» حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، از ضدیت و خصومت و نیز از جاشدگی^۲ نسبتاً شدیدی هم برخوردار است. رسانه‌های ضدانقلاب در سال‌های اخیر دائماً تلاش کرده‌اند

1 - Nodal point

2 - Dislocation

فناوری‌های هسته‌ای و فضایی، پزشکی و سلول‌های بنیادین، تولید داروهای موردنیاز داخلی کشور و همچنین صادرات آن را بی‌اهمیت و کهنه جلوه دهند و دستاوردها و تلاش‌های علمی جمهوری اسلامی را در بخش پزشکی را تکراری و بی‌فایده بنمایانند. فشارهای سیاسی اقتصادی خارجی نظیر انتقال پرونده هسته‌ای ایران از آژانس بین‌المللی انرژی هسته‌ای به شورای امنیت و تصویب و اجرای چندین قطعنامه بر ضد برنامه هسته‌ای جمهوری اسلامی، فشار بی‌سابقه اقتصادی و تحریم‌های همه‌جانبه و حتی ترور فیزیکی دانشمندان هسته‌ای و تهدید به بمباران مراکز تحقیقاتی مربوط، نشان از شدت خصومت علیه گفتمان «اهتمام به رفاه و سلامت مردم» و همچنین نشان‌دهنده تأثیرگذاری و انتخاب دقیق و موثر این گفتمان بوده است. در اوایل دهه ۹۰، فشارهای خارجی هرچند کشور را در محدودیت‌های مالی شدیدی قرار داده و به مردم هزینه‌های بعضاً زیادی نظیر تورم و کمبود دارو و دیگر کالاهای ضروری من جمله ابزارهای پزشکی را تحمیل کرده است اما مشاهدات و نظرسنجی‌های داخلی و خارجی نشان می‌دهند حمایت افکار عمومی داخلی از برنامه هسته‌ای و دیگر پیشرفت‌های علمی و فناوری کشور در حوزه پزشکی و پزشکی هسته‌ای و دانش سلول‌های بنیادین در همه حوزه‌ها، همچنان بالا است و ملت ایران به‌درستی این راه اعتقاد پیدا کرده است که این نشان دهنده تسلط نسبتاً زیاد گفتمان اهتمام به رفاه و سلامت مردم امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) است.

جدول ۱: خلاصه تحلیل گفتمان ولایت فقیه درباره اداره امور نظام سلامت کشور

عنوان	گفتمان امام (مدظله‌العالی)	گفتمان امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)
دال مرکزی	سلامت مردم	رفاه مردم
عناصر	توجه، اهتمام، اصل رفع تبعیض، تسهیل، حسن انجام، مقدم بودن	گسترش فنون روز دنیای، پزشکی دانش‌بنیان، صادرات دانش، پژوهش، مرزشانی علم و فناوری علوم پزشکی و علوم مرتبط، نوآوری و پیشرفت در تحقیقات پزشکی
لحظه‌ها	درمان مردم محور و توسعه بخش درمان برای رفع تبعیض و ایجاد عدالت	توجه به گسترش علوم جدید پزشکی، تولید علوم و فناوری جدید در درمان، تولید محصولات دارویی موردنیاز مردم کشور، تولید محصولات با کمیت و کیفیت پزشکی، نانو تکنولوژی در پزشکی، سلول‌های بنیادی و پزشکی هسته‌ای در درمان بیماری‌ها.

^۱ - Hegemony

عنوان	گفتمان امام (ع)	گفتمان امام خامنه‌ای (مدظله العالی)
ضدیت	تلاش برای وارد نمودن فشارهای همه‌جانبه و ایجاد تحریم‌ها خصوصاً در حوزه تأمین و توسعه خدمات درمانی و بهداشتی و تأمین دارو و مواد مورد نیاز سلامت جان انسان‌ها	ضدیت منافع برخی فعالان اقتصادی و بخصوص واردکنندگان کالاها و محصولات پزشکی خارجی مصرفی با گفتمان اهتمام به امر رفاه و سلامت مردم در محصولات حوزه نظام سلامت مردم
چالش	به خطر انداختن امنیت جسم و جان مردم کشور از این طریق تضعیف نمودن کشور در تأمین مایحتاج ضروری دارویی و بهداشتی مردم	ورود محصولات پزشکی کم کیفیت خارجی در برابر تولید ملی کشور
از جا شدگی	موفقیت در زمینه توجه به حوزه سلامت مردم و ایجاد زیرساخت‌های دسترسی به خدمات بهداشتی و درمانی	تحریم‌ها و فشارهای خارجی در بخش تأمین ملزومات پزشکی، سرم، دارو و.....
گفتمان رقیب	وابستگی تمام‌عیار بخش درمان و بهداشت به خارج از کشور	از بین بردن توانمندی کشور و واردکننده محصولات پزشکی مصرفی برای تأمین مایحتاج مردم
استیلا	استیلا کامل	استیلا نسبتاً قوی

منبع: محقق

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

الف- نتیجه‌گیری:

با مرور اندیشه‌ها، آراء، نظرات و رهنمودهای حضرت امام خمینی (ع) و حضرت امام خامنه‌ای (مدظله العالی) توسط محقق، نتیجه احصاء شده بیانگر این موضوع است که هر دو بزرگوار به اقتضای ظرف زمانی دوره رهبری خود، از یک رویکرد واحد به بخش سلامت مملکت نگاه می‌کرده‌اند و نگاه هر دو بزرگوار به نظام سلامت این کشور و بایدها و نبایدهای آنچه از منظر سیاسی و اجتماعی و چه از منظر فردی، یکسان است. کنکاشت‌های انجام شده توسط محقق در آراء، اندیشه‌ها و رهنمودهای امام (ع) و نیز حضرت امام خامنه‌ای (مدظله العالی) و داده شماری تعداد تأکیدها و تکرارها در اشاره به «بخش سلامت» و تعابیر نزدیک به آن، چنین نتیجه می‌دهد که ایشان، مجموعاً این مسئله

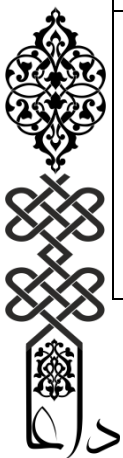

اساسی و زیر بنایی را برای سیاست‌گذاری در سطوح کلان کشور خصوصاً در توسعه پایدار و پیشرفت نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران و جلوگیری از تسلط بیگانه بر کشور و آرمان‌های آن مؤثر می‌دانند که رئوس ابعاد این سیاست‌گذاری‌ها و هدف‌گذاری‌ها به شرح ذیل احصاء گردیده است:

جدول ۲: جمع‌بندی تحقّق از اندیشه‌ها، آراء و نظرات مقام عظمای ولایت فقیه^۱ در بخش سلامت

ردیف	مؤلفه	زیر مؤلفه	شاخص	نشانی
۱.	توجه به دسترسی مردم به خدمات بهداشتی و درمانی	*سیستم شبکه بهداشت درمان کشور توزیع نیروی انسانی *متخصص و ماهر در اقصی نقاط کشور	*تعداد مراکز بهداشتی درمانی *تعداد پزشک *تعداد پرسنل *تعداد کارکنان نظام سلامت	(صحیفه امام، ج ۴: ۳۴۷) (صحیفه امام، ج ۴: ۳۴۷) (صحیفه امام، ج ۱۸: ۲۹)
۲.	اصل توجه به حوزه سلامت مردم و تأمین زیرساخت‌های لازم مراکز درمانی	*بهره‌گیری از عوامل تعیین‌کننده سلامت *بهره‌گیری از امکانات اولیه	*میزان پوشش آب برق گاز *میزان اشتغال *میزان فقر و برخورداری	(صحیفه امام، ج ۶: ۵۱۹) (صحیفه امام، ج ۱۸: ۲۹)
۳.	ضرورت توجه به مقدم بودن پیشگیری بردرمان مردم	*ارتقاء سطح بهداشتی *آموزش بهداشت همگانی	*میزان شاخص‌های بهداشتی *میزان پوشش آموزش بهداشت	(صحیفه امام، ج ۱۸: ۲۳۶)
۴.	توجه ویژه به حسن انجام وظایف بخش پزشکی و درمانی	*توجه به اخلاق اسلامی در انجام امور پزشکی *حسن نوع دوستی و انسان دوستی	*میزان ارائه خدمات بهداشتی درمانی به محرومان *میزان رضایت‌مندی بیماران	(صحیفه امام، ج ۷: ۱۲) (صحیفه امام، ج ۱۲: ۱۸۶).
۵.	اهتمام دولت و مسئولین نظام در راستای تسهیل و توسعه خدمات درمانی	*گسترش بیمارستان‌های عمومی و تخصصی در اقصی نقاط کشور *تربیت نیروی متخصص در نظام سلامت	*میزان پراکندگی بیمارستان‌های عمومی در اقصی نقاط کشور *میزان پراکندگی بیمارستان‌های تخصصی در اقصی نقاط کشور *میزان توزیع نیروی‌های متخصص در سراسر کشور	(صحیفه امام، ج ۱۶: ۲۳۱) (صحیفه امام، ج ۱: ۱۲۲).

۱. در مواردی که در بخش نشانی به صحیفه نور اشاره شده باشد مربوط به آثار حضرت امام خمینی (ره) و مواردی که به تاریخ خاصی اشاره شده مربوط به آثار حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) می‌باشد.

ردیف	مؤلفه	زیر مؤلفه	شاخص	نشانی
۶.	توجه به بخش سلامت و درمانی به عنوان یکی از اصول رفع تبعیض در جامعه	*دسترسی همه آحاد ملت به خدمات سلامت *ارائه خدمات بیمه درمانی برای همه افراد جامعه	*تعداد افراد بیمه شده در کشور *میزان توزیع مراکز بهداشتی درمانی در سیستم سطح بندی	(صحیفه امام، ج ۲: ۴۸۴) (صحیفه نور، ج ۱۱: ۴۴۶)
۷.	توجه ویژه به کمبودهای کشور در حوزه پزشکی و درمانی جامعه	*کمبود دارو *کمبود تجهیزات پزشکی	*میزان تولید دارو در داخل *میزان تولید تجهیزات پزشکی در داخل	(صحیفه امام، ج ۱۸: ۲۳۵)
۸.	قداست شغل پزشکی و پرستاری	*مقام پزشک و پرستار در احادیث و روایت *تقدس حرفه پزشکی و پرستاری	*میزان اقبال و احترام مردم به پزشکان و پرستاران	(صحیفه امام، ج ۱۲: ۲۸۵) (صحیفه امام، ج ۱۸: ۲۳۳)
۹.	نگاه حضرت آیه الله امام خامنه‌ای (مدظله العالی) به حوزه سلامت	*یک زندگی مرفه و سالم و خوب *تأمین سلامت به عنوان یک وظیفه‌ی اسلامی *تلاش در جهت تأمین سلامت در کشور *به کارگیری روش‌های علمی و مدیریت صحیح در نظام سلامت *توجه ویژه به جنبه‌های معنوی سلامت	*میزان فراوانی و ارزانی امکانات زندگی سالم *میزان آگاهی مردم در امور بهداشتی و درمانی *میزان بهره‌گیری از آخرین روش‌ها و دست آوردهای علمی در نظام سلامت	(حدیث ولایت، بیانات، سال ۱۳۶۸، ص: ۲۴۲) (حدیث ولایت، بیانات، سال ۱۳۶۸، ص: ۳۶۲) (حدیث ولایت، بیانات، سال ۱۳۶۹، ص: ۳۵۱) (حدیث ولایت، بیانات، سال ۱۳۷۶، ص: ۱۱۲)
۱۰.	اهمیت و ضرورت توجه به بخش سلامت در آثار حضرت آیه الله امام خامنه‌ای	*وظیفه رئیس جمهور و دولت در قانون اساسی در تأمین سلامت برای همه *سلامت به عنوان یکی از ارکان اساسی و محورهای توسعه جامعه اسلامی *اولویت دادن به بخش مهم سلامت در کشور *خصوصی سازی بهداشت ندرمان مشمول اصل ۴۴ نمی شود *گسترش همه بخش‌های مورد نیاز درمانی مردم *بهداشت و سلامت در کشور به عنوان مهم ترین ارکان اساسی رفاه مردم	*میزان پوشش بیمه همگانی در کشور *اولویت بندی طرح‌های نظام سلامت در دولت *میزان اعتبارات و هزینه کرد بودجه دولت در نظام سلامت *میزان برخورداری مردم از خدمات بهداشتی درمانی	(حدیث ولایت، بیانات، سال ۱۳۸۰، ص: ۴۶) (حدیث ولایت، بیانات، سال ۱۳۸۲، ص: ۱۰۳) (حدیث ولایت، بیانات، سال ۱۳۸۵، ص: ۲۰۲) (حدیث ولایت، بیانات، سال ۱۳۸۹، ص: ۱۶۹) (حدیث ولایت، بیانات، سال ۱۳۸۹، ص: ۳۱۷) (مکتوبات، سال ۱۳۶۸، ص: ۵۰)

ردیف	مؤلفه	زیر مؤلفه	شاخص	نشانی
۱۱	ویژگی‌های بخش سلامت از نظر حضرت آیه الله امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)	*اهتمام به درمان مردم، یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های بخش سلامت در جمهوری اسلامی ایران *رعایت عدالت اجتماعی در ارائه خدمات بهداشتی و درمانی * ارتقاء شاخص‌های سلامت، محیط و بهداشت جسمی و روحی * توسعه مراکز علمی و پژوهشی در بخش سلامت *ارتقاء ظرفیت‌ها، توانمندی‌ها و فناوری‌ها و اهتمام به تأمین تجهیزات و آموزش‌ها و مراقبت‌های لازم برای سلامت مردم *پیشگیری، درمان و کاهش آسیب‌های فردی و جمعی،		(حدیث ولایت مکتوبات، سال ۱۳۷۲، ص: ۶۵) (حدیث ولایت مکتوبات، سال ۱۳۷۲، ص: ۶۶) (حدیث ولایت، مکتوبات، سال ۱۳۸۷، ص: ۵۹) (حدیث ولایت، بیانات، سال ۱۳۸۰، ص: ۱۰۱) (حدیث ولایت، مکتوبات، سال ۱۳۸۹، ص: ۳۸۱)
۱۲	ملزومات و سیاست‌های بخش سلامت از دیدگاه مقام معظم رهبری	*همت مضاعف و کار مضاعف در تأمین سلامت * سلامت یکی از اساسی‌ترین نیازهای بشر * عوامل اجتماعی بیشترین تأثیر را در سلامت انسان دارد، * وضع نگران‌کننده سلامت ناشی از بی‌عدالتی و تبعیض است * نقش اخلاق و ایمان دینی در سلامت و آرامش انسان	*میزان توسعه مراکز بهداشتی درمانی در سطح کشور *میزان تلاش دولت در رفع محرومیت‌زدایی * میزان کاهش یا افزایش شاخص‌های فقر اعتیاد و سایر عوامل تعیین‌کننده سلامت در جامعه * میزان رشد اخلاقیات اسلامی انسانی در جامعه	(دیدار اعضای گروه اجتماعی مؤثر بر سلامت با مقام معظم رهبری (۱۳۸۴/۱۰/۲۷). (بخشی از بیانات مقام معظم رهبری در مورد سلامت ۱/۱۳۸۹).

ب- پیشنهادها:

با اجرای پیشنهادهای زیر ضدیت‌ها و چالش‌های مقابل تسلط و تحقق آن را می‌توان از میان بردارند:

- ۱- حفظ و توسعه زیرساخت‌های نظام سلامت و منابع پایدار بخش سلامت جزء مطالبات اصلی رهبری بوده و مسئولین نظام موظف به دقت ویژه در برخورد قانونی صریح و بدون اغماض در مورد مسببین حیف و میل این حوزه، می‌بایست در دستور کار ویژه قرار گیرد.
- ۲- در سیاست‌گذاری‌های بخش سلامت مربوط به اداره امور آن در جمهوری اسلامی ایران، تأمین عدالت در جامعه و ریشه‌کن کردن فقر و محرومیت در دسترسی به خدمات سلامت، راهبردی است که می‌تواند کشور را در رسیدن به قدرت و اقتدار مردمی یاری نماید. فلذا این راهبرد بایست در رأس وظایف و عملکرد مسئولین نظام قرار گیرد.
- ۳- با « واردکنندگان بی‌رویه دارو و محصولات بهداشتی و تجهیزات پزشکی » به‌عنوان اخلاط‌گران فرآیند توسعه پایدار بخش سلامت، مبارزه زمینه‌ای و مؤثر به عمل آید.
- ۱۱- منشوری مدون در زمینه اداره امور نظام سلامت طرأحی و به تأیید بالاترین مقام مسئول مملکتی رسیده شود تا در صورت تغییر دولت‌ها، رئیس‌جمهوری و وزیر، و تمامی مسئولین و مدیران کلان کشوری بخش سلامت کشور قادر به تغییر آن نبوده و با تغییردهندگان و خاطیان با تمام جدیدت برخورد شود.
- ۴- اصل پیشگیری مقدم بر درمان در بخش سلامت در جهت ارتقاء شاخص‌های سلامت در جامعه به‌منظور تأمین امنیت اجتماعی یک اصل بدیهی است و می‌بایست در رأس سیاست‌گذاری‌ها در امور مربوط به فعالیت‌های بخش سلامت قرار بگیرد.

فهرست منابع:**الف - منابع فارسی:**

- قرآن کریم؛ سوره انعام؛ آیه ۶
- آصف جوادی، محمد (۱۳۹۰)، "روش تحلیل گفتمان"، فصلنامه زمزم معارف، مجمع آموزش عالی فقه، قم، سال هشتم شماره ۳۰
- بشیر، حسن (۱۳۸۵)، "تحلیل گفتمان دریچه‌ای بری کشف ناگفته‌ها"، تهران، دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، چاپ چهارم
- غفاریان، وفا (۱۳۸۲)، "توسعه مدیران اجرایی، فرصت‌ها و رویکردها"، مجموعه مقالات اولین کنفرانس توسعه منابع انسانی.
- حافظ نیا، محمدرضا (۱۳۸۸)، "مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی"، تهران انتشارات سمت خلیلی شورینی، سیاوش (۱۳۸۶) "روش‌های تحقیق در علوم انسانی"، تهران، انتشارات یادواره کتاب
- دانایی فرد، حسن (۱۳۹۰)، "سیاست‌گذاری عمومی"، جزوه درسی دانشگاه عالی دفاع ملی
- دانایی فرد، حسن، الوانی، سید مهدی، آذر، عادل (۱۳۸۳) "روش‌شناسی پژوهش کیفی در مدیریت، رویکردی جامع"، انتشارات صفار، تهران.
- دانایی فرد، حسن (۱۳۸۴)، "تئوری پردازی با استفاده از رویکرد استقرایی: استراتژی مفهوم‌سازی تئوری بنیادی"، دو ماهنامه دانشور رفتار، سال دوازدهم، شماره ۱۱، تیرماه.
- دیوید. فرد آر (۱۳۹۰). "مدیریت استراتژیک"، ترجمه: دکتر علی پارسائیان و دکتر سید محمد اعرابی، چاپ دوم، دفتر نشر پژوهش‌های فرهنگی.
- کاظمی، حسن (۱۳۹۰) "پیاده‌سازی راهبردهای ملی، الزامات و ظرفیت‌ها"، انتشارات دانشگاه عالی دفاع ملی.
- منوچهری، عباس (۱۳۸۷)، "رهیافت و روش در علوم سیاسی"، تهران، انتشارات سمت، چاپ دوم.
- وزارت کشاورزی و عمران روستایی، "قانون اصلاحی قانون اصلاحات ارضی" (نوزدهم دی‌ماه ۱۳۴۰).

ب- سایت:

- امام خمینی (علیه السلام) "صحیفه نور"، ج ۱۶، چاپ سوم (۱۳۸۲) بنیاد نشر حفظ آثار حضرت امام خمینی (علیه السلام)
- قابل دسترسی در سایت www.imam.khomeini.ir
- امام خامنه‌ای (مد ظله العالی)، "مجموعه بیانات"، قابل دسترسی در سایت www.Khamenei.ir

